

І.С. Орлай

лікар, організатор охорони здоров'я, педагог

Від Карпат до Невських беріз

Іван Семенович Орлай народився на Закарпатті, яке на той час (II половина XVIII ст.) входило до складу Австро-Угорської імперії. Отримав ґрунтовну середню освіту за австрійською системою Ratio educationis, яка на той час вважалася найпрогресивнішою в Європі. Три роки навчався на філософському факультеті Львівського університету, та через матеріальні труднощі здібний студент не зміг його закінчити і отримати вищу освіту. Подавшись до м. Будапешта, І. Орлай намагався влаштуватися вчителем гімназії при Пештському університеті, та ректор відмовив йому лише через те, що той «русин, а не німець». Це надзвичайно образило Івана. «Ну, коли я русин, так поїду в Русь!», – вирішив 21-річний юнак.

Іван Орлай їде до столиці російської імперії. Закінчивши Сухопутне медико-хірургічне училище, отримав звання лікаря і почав працювати в Генеральному сухопутному шпиталі м. Санкт-Петербурга. На ерудованого і працьовитого молодого спеціаліста звернуло увагу керівництво лікарняної установи, і вже через 3 місяці його було рекомендовано на посаду помічника вченого секретаря Державної медичної колегії Російської імперії.

Перше ж доручення – упорядкування бібліотеки та анатомо-фізіологічного кабінету колегії – було виконане І. Орлаєм блискуче. І за рік його відряджають для поглиблення медичних знань за кордон. Три роки, проведені молодістю людиною в університетах м. Пешта, Відня, Кенігсберга вже дипломованим лікарем, були корисними не лише для підвищення професійного рівня, а й для поглиблення його культурно-філософського мислення.

Добре обізнаний зі станом вітчизняної медицини, що потерпала від нестачі власних спеціалістів, одразу ж після повернення з-за кордону І.С. Орлай як член Медичної колегії у рамках своєї діяльності з удосконалення організації вітчизняної системи охорони здоров'я розробляє проект «Про виклик до Росії іноземних учених людей зі слов'янського племені, а особливо з карпаторусів, які отримали звання професора та здатні викладати російською мовою». Цей проект було ухвалено, і Орлаю доручили запросити професорів, в основному етнічних українців, до роботи в навчальних закладах Російської імперії. Невдовзі до занять на університетських кафедрах приступили професори з м. Львова, Замостя, Пешта – М. Петрашевич, І. Земанчик, З. Кодеш, П. Лодій, В. Кукольник, М. Балудянський. Своєю плідною діяльністю вони внесли значний вклад у розвиток науки і освіти Росії.

Санкт-петербурзькі сторінки

Залишаючись на посаді помічника вченого секретаря Медичної колегії, І.С. Орлай займається також практичною лікарською діяльністю спочатку як штаб-лікар лейб-гвардії Семеновського полку, а згодом – лікар Санкт-Петербурзького поштамту. Багатий лікарський практичний досвід дав можливість Івану Семеновичу узагальнити практичні спостереження в докторській дисертації, в якій автор постає переконливим прихильником медикаментозної традиції.

І.С. Орлай здобув у російській столиці повагу не тільки як досвідчений лікар, але й як щира безкорислива людина, тому був призначений гоф-хірургом імператора Павла I, а після смерті останнього залишається на посаді придворного медика у часи правління Олександра I.

Упродовж 15 років працює помічником президента Медико-хірургічної академії Я.В. Вілліє, який призначив І.С. Орлая вченим секретарем академії. Окрім прямих обов'язків щодо адміністративних справ, вчений

секретар разом із доктором Ф.О. Русконі і студентом Медико-хірургічної академії Д.К. Тарасовим допомагав Я.В. Вілліє в укладанні Російської військово-польової фармакопеї, яку надалі протягом 30 років перевидавали 4 рази. Саме ґрунтовні знання з предмету та неабияка наукова ерудиція І.С. Орлая сприяли успіху фармакопеї серед медиків Російської імперії.

Як енергійній та широко освіченій людині, професору Орлаю було доручено редагування «Всеобщего журнала врачебной науки» – єдиного на той час періодичного видання з медичної тематики. Завдячуючи зусиллям редактора, цей часопис мав високий науковий рівень та користувався незмінним авторитетом у російських лікарів.

Понад два десятиліття віддав карпатський русин І.С. Орлай медичній справі Росії, проводячи наукові дослідження, зокрема з проблем лікування віспи, раку, ревматизму, викладаючи в медичних навчальних закладах. З-під його пера вийшло чимало творів, які були опубліковані, і таких, що залишилися в рукописах: «Про ревматичну епілепсію», «Про перенесення корости», «Про походження сифілісу», «Про випадок раку в людини», «Про астму», «Нотатки російських лікарів», «Військова фармакопея», «Цивільна фармакопея».

Із захопленням медициною пов'язане пристрасне зацікавлення І.С. Орлая природничими науками: ботанікою, орнітологією і мінералогією. Йому належать відкриття нових видів лікарських рослин. Недаремно, визнаючи заслуги І.С. Орлая в царині фітотерапії, німецький професор Франц Гофман назвав іменем нашого співвітчизника ціле сімейство рослин. Пробував себе Іван Семенович і як поет, писав вірші латинською мовою: «Елегія на смерть імператора Олександра I» (1825) та інші. Підтримував дружні зв'язки з Й.В. Гете.

Коли ж І.С. Орлаю виповнилося 47 років, він значно більше почав відчувати на собі згубність північного клімату і змушений був замислитися щодо зміни місця проживання. Я.В. Вілліє всіляко намагався утримати коло себе надійного помічника, але Орлай вирішив попрощатися з містом на Неві. Залишалося тільки обрати, куди саме переїхати. Його запрошували на посаду ординарного професора медичної факультети Московського та Харківського університетів. Зайняти вакантну посаду очільника Ніжинської гімназії вищих наук пропонувала вчена рада цього елітарного навчального закладу на Чернігівщині. Ще на рік удалося втримати І.Орлая при собі наполегливому шотландцю Я.В. Вілліє. І все ж таки, попри вперте небажання президента Медико-хірургічної академії лишитися без свого талановитого помічника, влітку 1821 р. І.С. Орлай почав вести переговори щодо працевлаштування на посаді директора Ніжинської гімназії вищих наук (нині Ніжинський державний університет ім. М. Гоголя). Восени 1821 р. він звільнився зі служби в Медично-хірургічній академії і був призначений на посаду директора Ніжинської гімназії. Таким чином, Іван Семенович обрав педагогічний шлях і до кінця життя буде пов'язаний із розвитком вищої школи в Росії.

На освітянській ниві в Україні милій

Заснована українськими можновладцями братами Безбородьками Гімназія вищих наук у м. Ніжині мала навчати дітей українського малозабезпеченого дворянства – вихідців із родин козацької старшини.

І.С. Орлай очолив гімназію у тяжкий для неї час. Процес формування педагогічного колективу перебував на початковій стадії, не вистачало адміністративних працівників, вихователів, бракувало викладачів основних дисциплін. До речі, обов'язки лікаря цього навчального закладу виконував сам Іван Семенович без матеріальної винагороди.

Завдяки багатому життєвому досвіду, наполегливому характеру і всебічним науковим інтересам, знанням європейської та світової системи освіти вчений енергійно включився в процес створення нового навчального закладу. Маючи багаторічну практику науково-педагогічної роботи в Медико-хірургічній академії, І.С. Орлай керував гімназією із властивим йому демократизмом. Свої прогресивні погляди на освіту і виховання дітей він виклав у розробленому ним Статуті Ніжинської гімназії в статті «О преобразовании училищ в России», в яких, засуджуючи стан освіти, запропонував ліквідувати привілейовані навчальні заклади в Російській імперії, які назвав «інквизиторськими». Директор добивається дозволу на збільшення в гімназії кількості «вільноприходящих вихованців», що, у свою чергу, давало можливість здобувати освіту в гімназії юнакам недворянського походження. Саме завдяки І.С. Орлаю Ніжинська гімназія перетворилася в напіввідкритий навчальний заклад. Новий директор мав можливість запровадити тут власні демократичні погляди на освіту, які ґрунтувалися на австрійській системі навчання і виховання та формувалися під впливом положень видатного швейцарського педагога Йоганна Песталоцці про необхідність встановлення взаєморозуміння між учнями і вчителями. Професор Орлай усіляко заохочував самодіяльність учнів як у навчальній, так і в позанавчальній роботі. Любив запрошувати до свого кабінету студентів, яких щедро пригощав і з якими любив вести довгі розмови на різноманітні теми... латинською мовою. «Афінською академією» називали гімназисти позаурочні бесіди з Іваном Семеновичем. Найвідоміший випускник гімназії Микола Гоголь, становлений особистості якого відбувалося в атмосфері творчої та інтелектуальної свободи, що тут панувала, називав Івана Семеновича Орлая «незрівнянним педагогом свого часу». Таке ставлення директора до вихованців, за їхніми спогадами, створило в гімназії «високе, поетичне й веселе спрямування».

За часів директорства І.С. Орлая Ніжинська гімназія стала осередком підготовки інтелектуальних кадрів, формування вітчизняної інтелігенції. З цього навчального закладу вийшла плеяда знаменитих літераторів, педагогів, діячів науки та культури: письменники М. Гоголь, Є. Гребінка, Н. Кукольник (син першого директора гімназії), видатний педагог і вчений-правознавець П. Редькін, учений-історик В. Домбровський, майбутній декан історико-філологічного факультету й ректор Харківського університету О. Рославський-Петровський, відомий етнограф П. Лукашевич та інші, які прославили свою альма-матер.

Пропрацювавши майже 10 років у м. Ніжині, І.С. Орлай раптом переїжджає до м. Одеси і стає директором Рішельєвського ліцею. Це було зумовлено не тільки турботою про здоров'я, а й проблемами, що виникли у зв'язку з активізацією в Ніжинській гімназії демократичних настроїв, що викликало незадоволення самодержавної влади. За короткий період Рішельєвський ліцей перетворився на один із кращих вищих навчальних закладів того часу, що дозволило М.І. Пирогову назвати його світочем для цілого краю.

Отже, філософські начала українського просвітництва, трансформовані через особисте сприйняття і світогляд ученого-патріота І.С. Орлая, знайшли продовження у його переконаннях, прогресивних педагогічних поглядах; були реалізовані в діяльності навчальних закладів і стали підґрунтям для розвитку демократичних ідей серед колег і учнів; а наукова діяльність ученого в галузі медицини, історії, етнографії, археології має важливе значення для названих наук і сьогодні.

Підготував **Лук'ян Маринжа**